11. ਲੋਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਰੰਗਕਰਮੀ : ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਖੇਤਰ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਅ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ, ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਨਾਇਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬੇਤਾਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਜ਼ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਅਦਾਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਸੰਪਾਦਕ, ਲੋਕ ਆਗੂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ। ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ-ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਨੇੜਤਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਏ ਇਸ ਰੰਗਕਰਮੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਧਿਰਾਂ ਸਾਂਝਾ ਫਰੰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਾਹ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ। ਇੰਜ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ 'ਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਸਤੰਬਰ, 1929 ਨੂੰ ਡਾ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮੁਲਤਾਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ 'ਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਐੱਮ.ਐੱਸ.ਸੀ. (ਆਨਰਜ਼) ਟੈਕਨੀਕਲੀ ਕੈਮਿਸਟ੍ਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1951 'ਚ ਭਾਖੜਾ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਸੀਮਿੰਟ ਲੈਬਾਰਟਰੀ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਵਾਪਰੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਇਵਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੱਠ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ 1954 ਈ. ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਨਿੱਤਰਦਿਆਂ, ਇਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ 'ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਹੜਤਾਲ' ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਲੇਬਰ ਕਲੱਬ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਪਹੁੰਚੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ, ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਜ਼ਰੀਏ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਮਾਰਕਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੂਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨੌਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਹੜਤਾਲ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਐਟਮ ਤੇ ਐਟਮ ਸ਼ਕਤੀ', 'ਧਰਤੀ ਤਾਰੇ ਤੇ ਆਕਾਸ਼' ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਐਟਮ ਤੇ ਐਟਮ ਸ਼ਕਤੀ' ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਸਮਤਾ', 'ਸਰਕਲ' ਵਰਗੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਦੇਸ ਸੇਵਕ ਜਿਹੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਕਾਲਮ ਲਿਖੇ ਉੱਥੇ ਨੇ 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ' ਅਧੀਨ ਕਈ ਨਵੇਂ-ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਕਾਂ

ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। 'ਬੱਸ ਕੰਡਕਟਰ' ਟੈਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਅਤੇ 'ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤ' ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਇਆ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ– 'ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ' ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ (1960), 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਕਾਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ, ਭੂਪਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਏ 'ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ' ਮੁਕਾਬਿਲਆਂ 'ਚੋਂ (1981), 'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰੱਸਟ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜੀਤ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਐਵਾਰਡ' (1983), ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਹਾਰਮਨੀ ਐਵਾਰਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ (1988), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ (1991), ਮੰਚਣ ਆਰਟਸ ਵੱਲੋਂ ਡਾ. ਫੁੱਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਮੰਚਣ ਐਵਾਰਡ (1992), ਡਾ. ਰਵੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਐਵਾਰਡ (2000), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਡੀ. ਲਿੱਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ (2010), ਉਮਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ (2011) ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪਿੰਡ/ਇਲਾਕਾ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਜ਼ਰੀਏ ਪਹੁੰਚ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤਾ ਉਸਨੂੰ 'ਨੁੱਕੜ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਕਰਫ਼ਿਊ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੁਆੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਕੁਰਸੀ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਹਵਾ 'ਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ, ਭੰਡ ਕੈਨੇਡਾ ਆਏ ਆਦਿ ਆਦਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਦਾਹਰਣ ਮਾਤਰ ਹਨ।

1975 'ਚ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ 'ਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਜ਼ਮਹੂਰੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਗਰਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਹਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ 19 ਸਤੰਬਰ, 1975 ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋ ਕੇ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। 1977 'ਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਬਣੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਫਿਰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ 1981 'ਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲੋਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਨੋਟਿਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਿਆਂ 'ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ।

ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਸ਼ਕਤ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹਰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਕਤੀ ਸਮੱਸਿਆ/ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਵਿਵਸਥਾ/ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕਕਾਰ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤਟਫਟ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਹਿਤ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਾਅ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ (ਸਿਉਂਕ, ਪਾਣੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਤੰਦੂਰ) ਆਦਿ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ

’ਤੇ ਖਰੇ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ’ਚ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਲਾਮਤਾਂ (ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਘਟੀਆ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਜਾਤਪਾਤ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਪੁਲਿਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ) ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਲਈ ਸੁਝਾਉ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ’ਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ, ਥੜ੍ਹਾ, ਸੱਥ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਸਕੂਲ, ਵਿਹੜਾ ਆਦਿ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੰਚ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਨਤਕ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕੁਰਸੀ, ਮੰਜਾ, ਸੋਟੀ, ਟੋਪੀ, ਸਟੂਲ ਆਦਿ ਸਧਾਰਨ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਚ ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਮੰਨਿਆ।

ਆਮ ਵੇਖਣ ’ਚ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ/ਕਸਬਿਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟ ਅਦਾਰੇ, ਸ਼ੌਕੀਆਂ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਧਿਕਤਰ ਅਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ’ਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸੁਖਦ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਨੂੰ ‘ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ’ ਨੇ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ/ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਨੁਕਤਾ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ’ਚ ‘ਨੁਕੜ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਰਾਟ’ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ’ਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹਰੇਕ ਗਲਤ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬੇਖੌਫ਼ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਸਤਪੰਜਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਜੇਲ ਵੀ ਕੱਟੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਈ ਰੰਗਕਰਮੀ/ ਵਿਦਵਾਨ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ’ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ’ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੁੱਲ, ਮੋਚੀ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਉਣੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਲੋਅ, ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ, ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਖੌਟੇ ਲਾਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ‘ਲਾਰਿਆਂ’ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ’ਚ ਵਾਪਰੀ ‘ਤੰਦੂਰ’ ਘਟਨਾ ’ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰੀਆਂ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਅ ’ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ, ਤਮਾਸ਼ਾ-ਏ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਹਵਾਲੀ ਗੋਲੇ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ’ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤਲਾਸ਼ਣੀਆਂ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੱਥੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ/ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਾਟਕੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਮੰਚ ਤੋਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਬੋਲੀ, ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਕੜਾ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ਜਿਨ ਸਚਿ ਪਲੇ ਹੋਇ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਤ ਉਪਾਇ, ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ, ਤੱਤੀ ਤਵੀ, ਪਰਖ, ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟਹਿ ਪਾਲ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਨਸੰਚਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ/ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਪੁੱਠ 'ਚ ਢਾਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ, ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ, ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰ, ਬੁੱਤ ਜਾਗ ਪਿਆ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਉ ਰਾਣੀ ਜੀ, ਰਾਜ ਸਾਹਬਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ 'ਚ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਤਾਂ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕਾਲਮਾਂ 'ਚ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਰਗੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਲੱਗੇ ਬੁੱਤ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਧਿਰ, ਲਿਤਾੜੇ, ਨਪੀੜੇ, ਲੁਟੀਂਦੇ-ਕੁਟੀਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਔਰਤਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਖੇਤ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ, ਦਰਜਾ ਚਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆਦਿ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਉ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੜੂੰਦ ਉਸਦੀ ਲੇਖਨ-ਕਲਾ ਨਵੇਂ-ਆਯਾਮ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ, ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਟ-ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਾਨ' ਤੇ ਆਧਾਰਤ 'ਨਾਟਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਾਨ ਦਾ', ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ 'ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਦੀ ਨਿਕਲੀ', ਸਰਵਮੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਲਾਣ' ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ', ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਰਚਿਤ 'ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ 'ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ' ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ-ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਾਮ-ਝਾਮ ਦੇ ਨੁਕੜ ਸ਼ੈਲੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਸੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ 27 ਸਤੰਬਰ, 2011 ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿੱਛੜ ਗਿਆ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ?
2. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ?
3. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ ?
4. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੌਂਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ?
5. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ?
6. 'ਲੋਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਰੰਗਕਰਮੀ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ' ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।